

som ifølge Svend Grundtvigs opfattelse ikke kunne være oprindelige adelsviser, kan være opstået på markedspladser i Middelalderen. Spørgsmålet er imidlertid, om der bag de viser, som kendes fra nu tabte skillingstryk, gemmer sig endnu ældre viser. En udførlig analyse af viserne og deres kilder vil fremkomme i værket *Nye veje til Folkevisen*, som imødeses med forventning.

Ligesom Vedels visebog fra 1591 er den foreliggende udgave anlagt som en brugsbog med noder, der kan synges og spilles. Viseforskeren Rita Pedersen har normaliseret teksterne (principperne fremlægges i et efterskrift) og omhyggelig tilrettelagt og harmoniseret melodierne. Det sidste er trods de bedste intentioner betænkeligt, eftersom skriveren ikke nedskrev melodierne til viserne, og de fortrinsvis er hentet fra nutids-traditionen. Syv af de 26 viser genfindes med melodi i forrige århundredes almuetradition.

Jens E. Olesen

Kalundborgs historie. Bd. 3 Byens huse.

Udarbejdet af Jørgen Ganshorn m.fl. (Kalundborg Bibliotek, 1983). 490 s., 290,- kr.

Kalundborg planlægger en stor byhistorie på hele 4 bind. Nærværende er det først publicerede, en registrant over byens gamle huse. Indledningen er ret kort, da det er tanken, at konklusioner, analyser m.m. skal bringes i de øvrige bind. Nærværende skal derfor i denne sammenhæng opfattes som en materialesamling. Samtidig er bindet dog et led i den omfattende række af bygningsregistranter, der udsendes i disse år. For mange af disse bind har spørgsmålet været: Hvad skal registreres? I Århus udsendes i disse år tilsvarende bygningsregistranter, men her har man valgt at opdele byen i kvarterer og så beskrive byg-

ning for bygning – med andre ord, der laves en komplet bygningsregistrant. I Kalundborg har man valgt at gøre det anderledes. Her beskrives alle huse »inden for købstadsgrænsen 1660« – og det er jo næppe helt problemløst; men det kræver på den anden side lokal-kendskab for at vurdere rimeligheden i en sådan afgrænsning.

Efter en indledning på omtrent 70 sider med en kort historisk introduktion og beskrivelse af byplanens udvikling og hovedtræk af bygningshistorien følger den egentlige registrant. Til slut afrundes bogen med afsnittet terminologi, der opbygget som et leksikon giver gode informationer om den ofte meget specielle terminologi, der er knyttet til byggeriet. Bogen er naturligvis rigt illustreret, ikke blot med fotos, men også med fine tegninger af bygningsdetaljer.

Det bliver spændende at se, hvordan denne materialesamling vil blive udnyttet i fremstillingen af Kalundborgs bys historie.

Henrik Fode

Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld

I-II. Redigeret af Anders Pontoppidan Thyssen og udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Åbenrå 1984. 791 s., ill., 260,- kr.

Brødremenigheden er en af de mest ejendommelige og omstridte af det 18. århundredes pietistiske bevægelser. Om menigheden i Christiansfeld foreligger med støtte af Forskningsrådet et stort og rigt illustreret to-bindsværk, som er resultatet af et tværfagligt arbejde om det herrnhutiske samfund. Projektet blev i gangsat i 1980, og der blev truffet aftale med forfatterne om udarbejdelse 1981-83. Redaktøren A. Pontoppidan Thyssen indleder værket med et større afsnit om det store og det lille herrnhutersamfund, derefter følger undersøgelser om

befolkning og fattigforsorg (Tove Elklit), håndværk og fabriksvirksomhed (Thomas Bloch Ravn), landbruget (Anne-Lise Schou-Pedersen) samt handelshuset Spielweg & Co (Henrik Fode). I bind 2 er behandlet byplan og bygninger (Hans Henrik Engqvist, Jens Chr. Warming), kostskolerne (Th. Bloch Ravn og A. Pontoppidan Thyssen), skolevæsenet (Inge Bundsgaard), musik og sang (Sybille Reventlow) samt de liturgiske former og deres forudsætninger (Helge Rønnow).

Byen Christiansfeld blev grundlagt i 1773 med forbillede i de tilsvarende tyske brødrementigheder. Den første og vigtigste menighed var blevet til i 1722-27, da en gruppe evangeliske kristne flygtede fra den katolske reaktion i det nuværende Tjekkioslovakiet og fandt et fristed på grev Nicolaus Ludwig von Zinzendorfs sachsiske gods Berthelsdorf. Zinzendorf (1700-1760) var en original personlighed, og A. Pontoppidan Thyssen lægger stor vægt på hans skabende aktiviteter; thi uden ham var brødrebevægelsen ikke blevet til. Zinzendorf var påvirket af strømninger, som også gjorde sig gældende i Danmark: oplysningstanker og pietismen (med dens religiøse kritik af de ortodokse statskirker) samt interessen for ydre mission. På flere måder stod Zinzendorf den radikale pietisme nær, som hævdede, at den guddommelige åbenbaring fandt sted i den enkeltes sjæl.

I Herrnhut på Zinzendorfs gods sammensmeltede de bøhmiske brødres tro med den pietistiske vækkelse på stedet. Højdepunktet i vækkelsen 1727 var en altergang den 13. august, som stadig regnes som stiftelsesdag. Herrnhuternes særpræg udsprang af disse års begivenheder: organisering med ældsteråd og andre enheder, store og små forsamlinger, sangen som grundelement med stadig flere nye salmer og liturgier. Hertil kom brugen af lodtrækning til afgø-

relse af tvivlsspørgsmål og dannelse af smågrupper til gensidig sjælesorg. Om Zinzendorf skal nævnes, at han fra 1734 bevidst nærmede sig Luthers tankegang og forkyndte evangeliet uden bodskamp eller andre anstrengelser som betingelse. Verdensmissionen blev nu den egentlige opgave i bestræbelser på at samle et udvalg af folkene og »religionerne« som begyndelse til den universelle, filadelfiske kirke.

Det er tydeligt, at Zinzendorf tidligt satte store forhåbninger til missionslandet Danmark. I 1721 havde han fået ansættelse i dansk statstjeneste. Christian VI havde dog senere fået betænkeligheder på grund af en sværmerisk vækkelse i København, og i 1733 valgte han en anden tysk greve som rådgiver. Da Zinzendorf i 1735 kom til København for at forsvare sin sag for en nedsat »undersøgelseskommission«, blev han ikke modtaget ved hoffet, men truet med udvisning. Over for brødrementighedens kredse var man på vagt, og regeringen greb ind med en række forordninger i 1740'erne, som direkte forbød herrnhuternes rejsevirksomhed og fastsatte strenge straffe for forbindelse med de tyske brødrementigheder. Arbejdet fortsatte dog illegalt, støttet af de stadig flere herrnhutisk sindede præster, og efter 1750 medførte oplysningstankernes voksende indflydelse lidt efter lidt større religiøs tolerance. Den dansk-slesvigske herrnhutisme var i stadig vækst takket være et energisk diaspora-arbejde i Altona og Stepping-Frørup i nord.

Omtrent 20 år senere var situationen en anden. Oplysningsideerne var fremtrædende i samfundets øverste lag, og i december 1768 udsendte regeringen en forordning, som forbød de slesvigske præster at angribe herrnhuterne. Året efter opfordrede regeringen endog Brødreunitetet til at anlægge en koloni i Holsten. Der kom dog først gang i sagen, da Struensee i 1770 kom til magten,

og 1771 udstedte Christian VII en ordre, som tillod oprettelse af en herrnhuter-koloni på Tyrstrup mark. Baggrunden var regeringens ønske om en brødre-industriby i hertugdømmerne. Efter Struensee-regimets fald bekræftede de nye magthavere den udstrakte koncession 1772 – på den første brødre-menigheds »fødselsdag 13/8«. Som tak til kongen fik den nye koloni navnet Christiansfeld.

Den omfattende indledning bygger blandt andet på redaktørens værk *Vækkelsernes frembrud IV* (1967). Forhold, som ikke er omtalt (for eksempel diaspora-arbejdet) eller er behandlet mindre udførligt, kan søges i dette værk. Der gives en nøgtern skildring af brødre-menighedens historie, som danner optakt til de efterfølgende bidrag. Det er tydeligt, at privatliv og menighedsliv hang sammen. Helt specielt var det erhvervsmæssige samarbejde, som hørte med til menighedsordningen. Den fastholdt retten til privatejendom og det nødvendige i standsforskelle, men foreskrev dog i virkeligheden et vidtgående økonomisk fællesskab. Christiansfeld blev en inspiration for de herrnhutiske vennekrede i Danmark og Slesvig. Perioden 1800-1848 betød både stilstand og fornyet fremgang i 1820'erne. En almen demokratisering og økonomisk sanering fandt sted, samtidig med at der i brødre-menighederne var almindelig vækst for ydre mission.

Menighedens problem i Christiansfeld var, at den var tysk i et rent dansk område. Før nationalitetskampens tid spillede dette forhold ingen rolle, men spørgsmålet blev brændende fra 1830'erne, og menigheden blev op mod Treårskrigen 1848-51 opfattet som tysk og mødt med mistro i dansk-nationale kredse såvel som i de danske vækkelser, i den missionske og særligt i den grundtvigske. Krigen 1864 skærpede i årene frem til Genforeningen de nationale

modsætninger, eftersom de fleste brødre-medlemmer nu var bevidst dansksindede. I mellemkrigstiden skete der ikke større forandringer i Christiansfeld, men siden 1945 er brødre-menigheden mere og mere blevet en dansk menighed, også i gudstjenestesproget. Forbindelsen med det verdensomspændende unitet består, og Christiansfeld yder sit bidrag til brødre-menighedens verdensmission.

Om befolkningen i Christiansfeld er det dokumenteret, at byen med hensyn til sin alders- og kønsmæssige sammensætning var yderst unormal i første halvdel af 19. århundrede; blandt andet på grund af mange ægteskaber indgået i en relativt sen alder. De enkelte korhuses beboere er gennemgået efter alder og civilstand; for eksempel viser det sig, at en indflytning i Enkehuset – vel ikke overraskende – betød blivende opholdssted, hvorimod en antagelse om Enkehuset som alderdomshjem for Christiansfelds enker ikke holder stik. Ved midten af forrige århundrede var det hovedsagelig ældre kvinder, som modtog fattighjælp.

Baggrunden for brødre-menighedens rige håndværks- og fabriksvirksomhed var koncessionen fra 1771, som var et led i regeringens økonomiske politik med støtte til oprettelse af industrivirksomheder. På 10 år gennemgik Christiansfeld som påvist en udvikling til et driftigt bysamfund, et lokalt centrum for handel og håndværk. Baggrunden herfor var først og fremmest gode konjunkturer, og at den gunstige koncession gav christiansfelderne en række handelsmæssige fortrin i forhold til de andre håndværkere og fabrikanter. Endelig må fremhæves menighedens evne til at skaffe kapital til erhvervsvirksomhederne samt det gode håndværk, som brødrene bragte med sig fra de tyske industriområder. Endelig beroede fremgangen på, at brødrene var fritaget for de ofte betydelige økonomiske og sociale

byrder, som lavene pålagde købstædernes håndværkere. Christiansfelds privilegier gav problemer i forhold til håndværkslavene i Haderslev.

Omkring år 1800 var Christiansfeld fuldt på højde med næringslivet i de større købstæder, karakteriseret ved et bredt spektrum af professioner og større virksomheder end normalt. Produktionen var indrettet for et større marked end det lokale. Ved midten af 1800-årene var byen og dens næringsliv blevet så integreret i den almindelige økonomiske og sociale udvikling, at det nærmede sig samme karakter som næringslivet i købstæderne. Krigen 1864 indledte en kraftig tilbagegang for næringslivet, og byen genvandt aldrig sin stilling som industrielt centrum.

Det har været en almindelig opfattelse, at den herrnhutiske foretagsomhed ikke omfattede eller var utilstrækkelig med hensyn til landbrugsdrift, men denne opfattelse tilbagevises. Det fremgår tværtimod, at Tyrstrupgårds misholdte jorder efter købet i 1773 blev grundig bearbejdet og gødet. Ledelsen indførte nye afgrøder, og der skiftedes hyppigt mellem korntyperne. Arbejdsmoralen sikrede en effektiv arbejdsindsats, og da ledelsen var faglig kompetent, skabtes et mønsterlandbrug, som holdt sig frem til ca. 1864.

Om handelshuset Spielweg & Co. i Christiansfeld fremgår det, at det ekspanderede kraftigt fra starten i 1775, fordi menighedsdiakoniet havde investeret stærkt i forretningen og gav lån fra »menighedskassen«. Tankevækkende er det i øvrigt, at mange af de mindre indskydere var kvinder (perioden 1772-77). En kontrakt fra 1777 opregner nøje købmandens pligter og rettigheder som »administrerende direktør« for brødrenes handelshus, og der blev anlagt et omfattende moderne bogholderi, som rakte langt videre, end lovgivningen krævede. Blandt forretningsforbindel-

serne 1783-1865 dominerede Hamburg og Flensborg som hovedområder, mens Københavns andel var beskeden. Kundeunderlaget ses i første række at have været brødremenigheden selv, og handel med varer mod varer synes at have været almindelig. Handelshuset var i mere end 100 år af afgørende betydning for menigheden og den store kontaktfælde med verden.

Byplanen i Christiansfeld synes at ligne den i 1767 grundlagte brødrementighedsby Gnadau ved Magdeburg. De væsentligste træk i Christiansfelds byplan er 2 lange øst-vestgående gader og kirkepladsen mellem disse. Som et udtryk for bevidst planlægning fik byplanen karakter af et netværk med rektangulære felter, hvor grundbredden og de fra nord til syd gennemgående grundskel udgør den »lodrette« opdeling og de øst-vestgående gader og grundskel den »vandrette«. De enkelte centrale bygninger er gennemgået grundigt både i det ydre og det indre. Et interessant træk er, at dobbelthusene altid kom til at ligge midt på storgrundene med en rimelig afstand til naboskellet. Det fremgår dog af undersøgelserne, at langt fra alle christiansfeldske træk har rod i Herrnhut; der spores i de første års byggeri visse sønderjyske træk.

Kostskolerne i Christiansfeld blev en betydelig kulturfaktor i en tid, hvor almueskolevæsenet knap var kommet i gang eller fortsat befandt sig på et primitivt plan. Det egentlige elevopland frem til ca. 1810 var Danmark, Norge og Sverige. I de efterfølgende år frem til 1832 spores en generel tilbagegang på grund af de forringede økonomiske konjunkturer, men herefter var der ny fremgang. Efter 1864 svigtede eleverne fra Norden, og det indledte kostskolernes tilbagegangstid til deres ophør i 1891. Om skolevæsenet 1864-1920 er det dokumenteret, at de tyske brødrementigheds-skoler på trods af nationale mod-

sætninger spillede en væsentlig rolle i Christiansfeldts danskdominerede omegn, også fordi skolerne ophørte med at fungere som herrnhutisk-religiøse opdragelsesanstalter.

Et vigtigt træk ved brødremenigheden er det rige musik- og sangliv, som knyttede sig til gudstjenesterne. Musikken blev tillagt en væsentlig betydning i sig selv, hvilket alene de store musiksamlinger er bevis på. Sangen i Christiansfeldt var i slutningen af 1700-tallet et forbillede for kirkesang. Der blev ikke lagt større vægt på en professionel musikudøvelse, eftersom musikken og dens betydning altid var kædet sammen med det religiøse budskab. Skildringen af gudstjenesteformerne og deres baggrund understreger dette.

De mange enkeltafhandlinger (med udførlige noter og henvisninger) hviler på omfattende studier i trykt og utrykt materiale. Mange nye illustrationer er fremdraget, blandt andet fra købmand Hans Gorrsens samling. Der spores sproglige forskelle i forfatternes bidrag, og gentagelser af fakta optræder flere steder. Med værket er indvundet ny viden og kastet nyt lys over en række centrale problemer. De mange henvisninger til menighedens rige arkiv og bibliotek burde dog have afstedkommet en selvstændig behandling af arkivets historie som yderligere dokumentation for menighedens selvkritik og forbindelser til øvrige brødresamfund. Ingen som vil beskæftige sig med Christiansfeldt og herrnhuterne kan forbigå dette arbejde, som er et væsentligt bidrag til kirke- og kulturhistorien.

Jens E. Olesen

Anders Monrad Møller: *Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers Inderlig Styrke og Magt*. (Akademisk Forlag, 1983). 239 s., 213,50 kr.

Kristof Glamann og Erik Oxenbøll: *Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott*. (Akademisk Forlag, 1983). 243 s., 200,- kr.

Lad det indledningsvis være slået fast, at det er to særdeles centrale og gennemgående meget velskrevne og instruktive arbejder, der her er publiceret i den fornemme række af skrifter fra Københavns Universitets Institut for Økonomisk Historie.

Anders Monrad Møllers bog påkalder sig umiddelbart den største interesse, dels fordi den behandler Frederik IV's Kommercekollegium – det såkaldte andet kommercekollegium, som ikke tidligere er blevet gjort til genstand for så megen opmærksomhed som sin mere kendte efterfølger fra 1730'erne, dels fordi bogen publicerer et hidtil temmelig oversat skrift, »Kongelige Danske Rigers Inderlig Styrke og Magt«, et kammertalistisk pro memoria, som forfatteren overbevisende karakteriserer som en apologi for Kommercekollegiet.

Forfatteren redegør i bogens første kapitler for Kommercekollegiets baggrund og oprettelse i 1704 samt for dets virksomhed frem til 1712, de sidste fire år som Politi- og Kommercekollegium. Virksomheden satte sig som bekendt ikke mange varige spor, men det er bemærkelsesværdigt, at flere af de behandlede projekter blev realiseret senere i århundredet.

Bogens efterfølgende afsnit beskæftiger sig med det omtalte skrift og – ikke mindst – dets ophavsmand. Monrad Møller argumenterer indgående og overbevisende for, at Kommercekollegiets sekretær og senere assessor Thomas Jørgensen Hørning må anses for at være manden bag det centrale skrift, og at det tidsmæssigt kan henføres til slutningen af 1709.

Resten af bogen er helliget en omhyggelig gengivelse af det omfangsrige akt-